

УДК 069.2:57.082.5:582(477)

О.М. Попова, В.О.Кузнецов

МІСЦЕ ГЕРБАРІЇВ У СИСТЕМІ КУЛЬТУРНО-НАУКОВИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

„Ботаника – особая наука.
Основа ее знаний – гербарий.”
А.Н. Куприянов. Арабески ботаники.

Попова Е.Н., Кузнецов В.А. О месте гербариев в системе культурно-научных учреждений Украины // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2008. – Вып. 24. – С. 21-26.

В результате проведенного анализа понятий „гербарий” и „музей” авторы пришли к выводу, что Гербарий необходимо рассматривать как научно-исследовательский музей естественнонаучного профиля и ботанического профилирования, который создает, хранит и научно обрабатывает коллекции плоско высушенных растений.

С целью сохранности гербарных коллекций Украины необходимо поднять вопрос перед Министерством образования и науки Украины и Министерством культуры и туризма Украины о создании единой „Инструкции по учету, хранению и реставрации гербарных коллекций в учреждениях Украины”.

Popova E., Kuznetsov V. About the place of herbariums in the system of cultural-scientific institutes of Ukraine // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2008. – 24. – P. 21-26.

Having analyzed the concepts "herbarium" and "museum" authors have come to conclusion that it is necessary to consider the Herbarium as a research museum of a natural-scientific structure and botanical profiling which creates, stores and scientifically processes the collections of the plants dried out aflat.

In order to safe the herbal collection it is necessary to arouse the question about the creation of the uniform "Instructions on the account, storage and restoration of the herbal collection in the establishments of Ukraine" to the Ministry of Education and Science and the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine.

У 1995 р. в Україні було зареєстровано 39 гербарних колекцій [3, 5, 24]. Пізніше кількість установ, де створено і зберігаються гербарні колекції, значно збільшилась. За дуже приблизними оцінками О.О. Кагало, у 2003 р. в Україні було, щонайменше, 80-85 гербарних колекцій [10]. Багато з них містять цінну ботанічну та науково-історичну інформацію, збереження якої для нащадків є першочерговим завданням нинішнього покоління науковців, крім того, авторські колекційні матеріали мають неабияку матеріальну вартість на міжнародних аукціонах, тому питання щодо їх кваліфікованого обліку, збереження та реставрації є актуальним як для окремих установ, так і для держави загалом.

Поява цієї статті викликана кількома обставинами. По-перше, автори зіткнулися з кричущим виявом вандалізму щодо унікальних гербарних зразків ХІХ – початку ХХ століття. За розпорядженням куратора гербарію кафедри ботаніки Одеського національного університету відбулось перемонтування більше двох сотень гербарних зразків, які знаходились у доброму стані, на „нові паперові носії”, що спричинило втрату ними їх науково-історичної цінності: рослину відривали від авторського гербарного аркуша, до якого вона була прикріплена, приклеювали на новий папір, з

новою сучасною етикеткою, а вирізаний з оригінального листа автограф первинного колектора (Е.Е. Ліндемана, Й.К. Пачоського) клали у кишеньку, яка утворювалась новою етикеткою. Зіпсований оригінальний авторський аркуш викидали. Ці дії були аргументовані необхідністю перевизначення рослин відповідно до сучасної ботанічної номенклатури та „створенням комфортних умов загербаризованій рослині”. Таке „перемонтування” було заплановано для всіх 50 тис. гербарних зразків унікального зібрання XIX – першої половини XX ст.

Зауваження авторів були категорично відкинуті на тій підставі, що „гербарій – це не музей”, а тому закони щодо зберігання і реставрації музейних предметів на нього не розповсюджуються. Цю точку зору, на жаль, поділяє і куратор Національного гербарію Інституту ботаніки НАН України Н.М. Шиян, у відповіді якої на наш запит було заявлено, що: „гербарій – ні в якому разі не музей”. На нашу думку, проблема полягає саме у розумінні „музею” на побутовому рівні, виключно як експозиції колекцій. Втішає лише той факт, що більшість працівників гербаріїв України – це компетентні освічені фахівці, які керуються у своїй роботі здоровим глуздом і класичними керівництвами з гербарної справи [6, 22].

По-друге, нормативних документів прямої дії, які б регламентували роботу „гербаріїв” чи „гербарних установ”, за винятком тих, які віднесені до Державного реєстру національного надбання, нами не виявлено. Можливим є використання чинного законодавства стосовно музеїв, але для цього необхідно офіційно визнати гербарії різновидом музейних установ [12, 20].

По-третє, керівники академічних установ і вищих навчальних закладів, яким підпорядковані гербарії, часто не є біологами за фахом, а керівники біологічних установ та факультетів – ботаніками, тим більше знавцями гербарної справи, і пояснити їм цінність гербарію, доцільність створення й розвитку таких колекцій інколи є важким завданням для фахівців.

Класики гербарної справи визначають, що „...як місце концентрації колекцій гербарій є музеєм, але музеєм особливого типу” [13, с. 4], що „...неповторність зразків зближує гербарій з такими установами, як архіви, археологічні та художні музеї” [22], що „...статус гербарію прирівнюється до статусу державних архівів, музейних запасників” [24, с. 90], але чітко не визначають місце гербаріїв у системі музейних закладів, як, до речі, і музеєзнавці (хоча з праць останніх витікає, що гербарій – це музейний заклад) [11].

З’ясування співвідношення понять „гербарій” та „музей”, вирішення питань, чи є гербарій музеєм, гербарний зразок – музейним предметом, гербарна колекція – музейною колекцією, гербарний фонд – музейним фондом тощо, є принциповим, оскільки визнання Гербарію музейною установою вимагає відповідного ставлення до нього. У протилежному випадку це створює підґрунтя для недбалого поводження з цією природною, науковою і водночас культурною спадщиною. Виходячи з цього, метою цієї статті було визначення статусу Гербаріїв в системі установ культури, освіти і науки в Україні. Для її досягнення поставлені такі завдання:

- розглянути, з точки зору фахівців гербарної справи, сутність поняття „гербарій” і його співвідношення з іншими культурними і науковими закладами;
- окреслити коло нормативно-правових документів чинного законодавства, які регламентують сучасну практику гербарної справи.

Термін „гербарій” в сучасній літературі використовується у двох розуміннях. По-перше, „гербарій – це колекція спеціально зібраних, засушених і змонтованих на аркушах паперу рослин, призначених для наукового опрацювання”. По-друге, „гербарій – це установа, що зберігає колекції засушених рослин і проводить їх наукове опрацювання” [4, 11]. Як колекція „гербарій” – це сукупність гербарних зразків або гербарних аркушів.

„Гербарний зразок” (екземпляр) – та кількість гербарного матеріалу, яка якомога повніше представляє рослину певного виду, зібрану в певній географічній точці [11, с. 40; 22]. „Гербарний аркуш” – аркуш паперу певного розміру зі змонтованою на ньому рослиною. Якщо рослина має великі розміри, то один гербарний зразок займає 2-4 гербарних аркуші [11, с. 40].

Основними етапами створення гербарної колекції є збір рослини у природних умовах, первинний етикетаж, висушування рослини, визначення її, чистовий етикетаж, монтування сухої рослини на гербарному аркуші, інсерція, зберігання, користування [7].

Велику увагу всі автори приділяють первинному етикетуванню, тому що від вірно заповненої етикетки (повноти наведених відомостей) залежить, чи стане гербарний зразок документом, який матимиме наукову цінність. Етикетка повинна містити: назву рослини, місце збору (географічні відомості), місцезростання (екологічні відомості), дату збору, прізвище автора збору – колектора та деякі додаткові відомості (наприклад, колір оцвітини, якщо при висушуванні він змінюється). Ці відомості не можуть бути замінені іншими, що належать іншому автору [22, с. 92].

Всі наступні визначення, як і будь-які інші примітки, фіксуються на окремих, менших етикетках, які також прикріплюються до гербарного аркуша. Вони помічаються датою та прізвищем особи, що їх зробила. Абсолютно неприпустимим є видалення з гербарного аркуша будь-яких надписів, що зроблені будь-ким раніше, навіть власних. Всі виправлення робляться на нових ярличках, що матимуть пізнішу дату [22, с. 143].

Гербарний зразок – це документ, який підтверджує, що рослина зростала у певному місці у певний час. Без гербарного зразка ці дані вважаються сумнівними. Гербарний зразок – оригінальний, первинний (автентичний) документ, який принципово не може бути замінений будь-яким вторинним (похідним) видом документації (письмовим, машинним, малюнком, навіть фотографією). На визнанні первинності гербарного зразка заснований принцип номенклатурних типів, який у ХХ ст. став обов’язковим для систематики [1, 10, 14]. Гербарні екземпляри мають ту властивість, що вони практично не зазнають морального старіння, і продовжують слугувати науці необмежено довго, тому що з них можна весь час отримувати нову інформацію відповідно до рівня розвитку науки [3, 18, 22, 24].

Таким чином, гербарій – це документальна об’єктивна база, універсальний засіб і банк інформації для всіх ботанічних досліджень (від флористики і систематики до хорології та аутфітосозології включно).

Гербарій як установа зберігає колекції рослин і проводить їх наукове опрацювання. Це визначення повністю співпадає з визначенням сучасними музеєзнавцями поняття „музей” [15, 16].

О.С. Климишин [11] наводить такі визначення поняття „музей”:

1) музеї – науково-дослідні й культурно-освітні заклади, які збирають, комплектують, вивчають і зберігають пам’ятки історії матеріальної і духовної культури людства, природничі, етнографічні, меморіальні та інші колекції, використовуючи які у своїх експозиціях, виставках, екскурсіях, лекціях та інших видах наукової та освітньо-виховної роботи, поширюють суспільно-політичні і науково-природничі знання, допомагають формувати і виховувати гармонійно розвинену особистість;

2) музеї – це науково-дослідні і культурно-просвітницькі установи, які здійснюють комплектування, облік, зберігання, вивчення і популяризацію пам’яток історії, культури і природи. Специфічні особливості музеїв, на відміну від інших соціальних інститутів (економічних, виховних, культурних та ін.) зумовлені тим, що основою музейної діяльності є справжня (автентична) пам’ятка матеріальної і духовної культури, природи, яку прийнято називати музейним предметом [11, с. 121-122].

Таким чином, з наведеного вище випливає, що:

- музей – це багатофункціональна установа, яка здійснює збирання, комплектування, дослідження, облік, збереження, використання (у наукових, освітньо-виховних і просвітницьких цілях) пам’яток природи і культури;
- головною функцією музею є формування і збереження колекцій;
- в основі музейної діяльності лежить оригінальна, справжня (автентична) пам’ятка природи або культури (музейний предмет).

Відтак стає очевидним, що особливості гербарію як установи повністю співпадають з ознаками музеїв. В основі діяльності як одних, так і других є науково-дослідна робота з колекціями. Таким чином, безперечно, гербарій – це музейна установа, яка, в той же час, характеризується певними особливостями.

Згідно до сучасної музеєзнавчої класифікації, за основним суспільним призначенням музеї поділяють на науково-просвітні (абсолютна більшість музеїв, іноді їх називають публічними, або масовими); науково-дослідні, які є своєрідними лабораторіями при науково-дослідних інститутах, і навчальні. За профілями розрізняють музеї: історичні, природничі, мистецтвознавчі, літературні, технічні. До природничого профілю належать зоологічні, ботанічні, геологічні та інші [16, 21].

Ботанічні музеї – це установи, у яких збирають, систематизують, зберігають та експонують ботанічні колекції, а також здійснюють наукову і педагогічну роботу з ботаніки [2]. Якщо установа має один тип колекції – площинно засушених рослин – вона носить назву „гербарій”.

У сучасній музеєзнавчій літературі також виділяється особливий тип музею – академічний (науковий). Характерною рисою таких музеїв є монографічний характер зібрань. Важливою відмінністю академічних музеїв від інших музейних форм є те, що увага до фондової (колекційної) роботи в них превалює над комунікаційною (експозиційною) діяльністю, а такі напрями, як навчання, освіта, популяризація знань, мають характер додаткових функцій, підпорядкованих основному науковому виду діяльності [17].

Таким чином, гербарій як установа – це науково-дослідний музей природничого профілю та ботанічного профілювання, який створює, зберігає і науково опрацьовує колекції площинно засушених рослин.

З поняттям музею тісно пов’язані такі терміни, як музейний предмет, музейна колекція, музейна справа, музейний фонд. „Музейний предмет” – пам’ятка, яка має

культурну цінність і належить до музейного зібрання.” (Пам’ятки – об’єкти природи, матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне і наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства) [8, 19, 21]. В.А. Смирнова підкреслює: „Кожний гербарний аркуш – це музейний предмет. Як музейний предмет – це оригінал рослини, конкретний об’єкт живої природи, своєрідний літопис, відображення важливих фрагментів структури, складу, динаміки та історії рослинного покриву на певній території Землі. Гербарій – зібрання музейних предметів” [23, с. 144].

Як зазначено в Законі України „Про музеї та музейну справу”, „музейна справа” – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення й використання пам’яток природи, матеріальної і духовної культури. Тому гербарну справу слід розглядати як частину музейної справи [1].

Гербарні колекції створюються протягом століть, як правило, кількома поколіннями природодослідників, їх матеріали морально не старіють і служать науці необмежений час. Кожне гербарне зібрання є загальнонародним науковим і культурним надбанням, а його технічний стан, кількісні та якісні характеристики – критерієм оцінки розвитку науки й культурного рівня країни, яка володіє цими фондами [3, 22, 24].

Висновки

Таким чином, на основі викладеного вище можна зробити такі підсумки: гербарій як установа – це особливий тип музею, гербарний зразок є музейним предметом, гербарна колекція – це тип музейної колекції, гербарна справа – це різновид музейної справи, а гербарний фонд є частиною Музейного фонду України.

В Україні музейні установи користуються певною нормативною базою, яка, перш за все, включає Закон України „Про музеї та музейну справу” (№ 249/95-ВР від 29.06.1995) [8] та Положення про музейний фонд України (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147) [19]. Вся музейна діяльність детально регламентована „Инструкцией по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР” (затверджена наказом № 290 Міністерства культури СРСР від 17 липня 1984 року) [9]. Подібної Інструкції в Україні поки що не існує (вона знаходиться на стадії розроблення). На нашу думку, саме на підставі цих документів повинна здійснюватись робота щодо формування фондів, обліку, зберігання, реставрації тощо у гербаріях всіх установ України. Необхідно поставити питання перед Міністерством освіти і науки України, а також перед Міністерством культури України про створення єдиної „Інструкції з обліку, збереження та реставрації гербарних колекцій в закладах культури, освіти і науки України”.

Стаття публікується як запрошення до обговорення сучасного стану гербаріїв України різного підпорядкування та розроблення заходів щодо запобігання знищення та пошкодження вже існуючих гербарних колекцій.

1. Алексеев Е.Б., Губанов И.А., Тихомиров В. Н. Ботаническая номенклатура. – М.: Изд-во МГУ, 1989 – 168 с.
2. Ботанический музей // БСЭ. 3 изд.– Т. 3. – М: Советская энциклопедия, 1970. – С. 84.

3. Вассер С.П., Крицька Л.І. Гербарії України. Сучасний стан, проблеми функціонування та розвитку // Укр. ботан. журн. – 1999. – Т. 56. – № 3. – С. 321-330.
4. Гербарий // БСЭ. 3 изд. – Т. 6. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – С. 350.
5. Гербарії України. – Київ: Ін-т ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, 1995. – 126 с.
6. Гербарное дело: Справочное руководство. Русск. изд. – Кью: Королевский ботанический сад, 1995. – 341 с.
7. Ена А.В. О гербарии Крымского госагроуниверситета (CSAU) // Вісн. Луганськ. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – № 11 (67). – 2003. – С. 95-98.
8. Закон України „Про музеї та музейну справу” (№ 249/95-ВР від 29.06.1995).
9. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М.: 1984. – 152 с.
10. Кагало О.О. Гербарії України: проблеми сучасного стану, перспектив розвитку і наукового використання // Вісн. Луганськ. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – № 11 (67). – 2003. – С. 114-117.
11. Климишин С.О. Природничая музейная терминология: Словник-довідник. – Львів, 2003. – 244 с.
12. Кузнецов В.О., Попова О.М., Гетьман І.Л. Нормативно-правові та науково-ботанічні основи функціонування гербаріїв України // Внесок Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова у розвиток світової освіти, науки і техніки. Матеріали наук. конф., 16-18 травня 2007 року. Вип. 1 / Гол. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 104-112.
13. Липшиц С.Ю., Васильченко И.Т. Центральный гербарий СССР. Исторический очерк. – Л.: Наука, 1968. – 141 с.
14. Международный кодекс ботанической номенклатуры (Сент-Луисский кодекс), принятый XVI Международным ботаническим конгрессом, Сент-Луис, Миссури, июль-август 1999 г. – СПб.: Изд-во СХПФА, 2001. – 210 с.
15. Музееведение. Учебн. пособие для вузов по спец. „История” / Под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высш. школа, – 1988. – 431 с.
16. Музей // БСЭ. 3 изд. – Т. 17. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – С. 84.
17. Мурзинцева А.Е. Музеи Российской академии наук: историко-культурологический анализ. – Автореф. дисс. ... канд. культурологии. – Улан-Удэ, 2006. – 16 с.
18. Павлов В.Н., Барсукова А.В. Гербарий: Руководство по сбору, обработке и хранению коллекций растений. Учеб.-метод. пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 с.
19. Положення про Музейний фонд України (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147).
20. Попова О.М., Кузнецов В.О., Гетьман І.Л. Нормативно-правова база створення та функціонування гербарних закладів України // Біол. вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2007. – Т. 11, № 1. – С. 41-42.
21. Русская музейная энциклопедия // <http://www.museum.ru>.
22. Скворцов А.К. Гербарий. Пособие по методике и технике. – М.: Наука, 1977. – 199 с.
23. Смирнова В.А. Студенческий гербарий в музейной работе // Сб. науч. тр. гос. биол. музея им. К.А. Тимирязева. – М., 2005. – С. 143-155.
24. Чопик В.І., Мякушко Т.Я., Соломаха Т.Д. Гербарій. Історія, створення, функціонування. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 130 с.

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова
e-mail: e_popova@ ukr.net; popova1954@yandex.ru